

*Короєд С. О.,**кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного,
господарського та кримінального права**Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»*

ОХОРОНА ПРАВ ТА ВИРІШЕННЯ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ ЯК САМОСТІЙНІ ЗАВДАННЯ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА В АСПЕКТІ ПІДВИЩЕННЯ ЙОГО ЕФЕКТИВНОСТІ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню співвідношення понять «охорона прав», «розгляд і вирішення справ» і «вирішення спорів» як завдань цивільного судочинства; з'ясуванню відповідності цих завдань призначенню правосуддя в цивільних справах; а також визначенню напрямів забезпечення реалізації завдань сучасного цивільного судочинства.

Ключові слова: правосуддя, цивільне судочинство, охорона прав та інтересів, вирішення цивільних справ, вирішення спорів, завдання, ефективність.

Постановка проблеми. Україна за часів своєї незалежності зазнала не один етап реформування цивільного судочинства. Перший етап пов'язаний із схваленням Верховною Радою України у 1992 р. Концепції судово-правової реформи в Україні, якою серед основних принципів реформи було визначено створення такого судочинства, яке максимально гарантувало б право на судовий захист, а суди мали б забезпечити захист прав і свобод громадян. Один із наступних етапів реформування цивільного судочинства пов'язаний із схваленням Президентом України у 2006 р. Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, якою було закріплено, що цивільне судочинство слід розглядати як послугу держави щодо вирішення приватноправових спорів сторонам, які самостійно не можуть їх урегулювати. Суд повинен вирішувати спори, про розв'язання яких просять сторони. Отже, ці Концепції завдання цивільного судочинства пов'язують саме із «захистом прав» та «вирішенням (розв'язанням) спорів».

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриття завдань цивільного судочинства через «охорону (захист) прав» здійснювалося в ЦПК України 1963 р. й донині здійснюється в деяких ЦПК країн СНД (Республіка Казахстан, Азербайджанська Республіка, Киргизька Республіка). Водночас новий ЦПК України 2004 р. змінив завдання цивільного судочинства в Україні та визначив ними справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ. Таким же чином визначаються завдання цивільного судочинства й в деяких країнах СНД (Республіка Білорусь та Російська Федерація) [1, с. 238-239]. Отже, з наведеного випливає, що раніше процесуальне законодавство визначало завданням цивільного судочинства «охорону прав», а сьогодні – «розгляд і вирішення справ». А Концепція

вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів завдання цивільного судочинства пов'язує саме із «вирішенням (розв'язанням) спорів».

Питання, які стосуються завдань цивільного судочинства, є важливими для науки цивільного процесуального права, адже якість виконання таких завдань є критерієм оцінки ефективності цивільного судочинства та ключовим чинником забезпечення громадянам гарантованого їм Загальною декларацією прав людини права на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами. Зазначені питання пов'язані передусім із цивільною процесуальною формою в цілому та окремими аспектами забезпечення її ефективності та в тій чи іншій мірі розглядалися такими вченими-процесуалістами, як В.В. Баранкова, С.С. Бичкова, В.А. Бігун, С.В. Васильєв, С.В. Васьковський, М.А. Вікут, К.В. Гусаров, В.М. Жуйков, В.В. Комаров, С.А. Курочкін, П.І. Радченко, Н.О. Рассахатська, І.В. Решетнікова, Н.Ю. Сакара, В.І. Тертишніков, Г.П. Тимченко, М.К. Треушніков, І.В. Удальцова, С.Я. Фурса, А.В. Цихоцький, Н.А. Чечіна, М.Й. Штефан, М.С. Шакарян, В.В. Ярков і ін., а також судьями – Д.Д. Луспеником, В.В. Кривенком, П.І. Шевчуком, А.Г. Яремою. Водночас науковцями не розкривалося питання співвідношення таких завдань цивільного судочинства, як «охорона прав», «розгляд і вирішення справ» і «вирішення спорів», та не вивчалося, яке з цих завдань має бути головним в цивільному судочинстві України як соціальної, правовій державі, яка визнає людину найвищою соціальною цінністю та гарантує своїм громадянам право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами. Порушення і дослідження цих питань й ставить за мету наша стаття.

Так, в юридичній літературі немає єдиної точки зору, що становить охорона цивільних правовідносин і що відноситься до їх захисту. Найбільш поширеною є точка зору вчених-цивілістів, що охорона являє собою систему засобів, які спрямовані на те, щоб не допустити порушення прав і інтересів учасників цивільних правовідносин, а захист вступає в дію, коли порушення прав і інтересів вже відбулося. Охорону і захист вчені-цивілісти пов'язують із реалізацією охоронного цивільного правовідношення, яке спрямоване на боротьбу з цивільними правопорушеннями та проявляється в заходах захисту і заходах відповідальності, та залежить від

способу, який відображений в правоохоронному право-відношенні [2, с. 6, 10-11]. Отже, визначаючи завданнями цивільного судочинства охорону прав та законних інтересів, ЦПК 1963 р. «охорону прав» пов'язував як із здійсненням захисту прав відповідними способами, так й з протидією порушенням правопорядку (зокрема шляхом винесення окремих ухвал чи застосуванням заходів процесуального примусу).

Визначення «охорони прав» завданням цивільного судочинства, на наш погляд, було зумовлено позицією судді, яка, як зазначали вчені-процесуалісти, не могла бути нейтральною [3, с. 41]. Так, з'ясувавши у позивача суть заявлених вимог, суддя повинен був допомогти йому визначити підстави і предмет позову. Встановивши при підготовці справи, що представлені докази недостатньо підтверджують вимоги позивача чи заперечення відповідача або не містять у собі всіх необхідних даних і заповнити їх сторони не можуть, суддя за власною ініціативою зобов'язаний був вжити заходів до витребування доказів, необхідних для вирішення справи. Справа не могла бути призначена до розгляду, якщо не витребувано доказів, необхідних для підтвердження фактів, які підлягають встановленню по даній категорії цивільно-правових спорів (пункти 6, 12, 14 постанови Пленуму Верховного Суду України № 1 від 05.03.1977 «Про підготовку цивільних справ до судового розгляду»).

Таким чином, «охорона прав» як завдання цивільного судочинства була зумовлена активною роллю судді та частковим втручанням суду в диспозитивні і змагальні права сторін з метою реального забезпечення виконання вказаного завдання: тобто суд фактично «допомагав» позивачу правильно визначити спосіб захисту та забезпечував представлення суду всіх можливих доказів у межах визначеного предмету доказування з метою встановлення судової істини та правильного застосування на підставі встановлених даних норм матеріального права, які регулюють спірні правовідносини сторін.

Зміна цього завдання цивільного судочинства в новому ЦПК 2004 р. на інше – «розгляд і вирішення цивільних справ», відбулася, на наш погляд, під впливом дії Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, зі змісту яких випливає необхідність розширення диспозитивних і змагальних прав учасників цивільного судочинства та надання суду пасивної ролі в процесі з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами, а також позбавлення його обов'язку допомагати позивачу правильно уточнити позовні вимоги, що фактично перетворило суд на стороннього спостерігача за змаганням сторін.

Для розкриття змісту поняття «розгляд і вирішення цивільних справ» варто з'ясувати, в яких значеннях вживається поняття «цивільна справа». Так, цивільна справа – це правове питання, що виникає з цивільного, сімейного, трудового, земельного чи іншого права, і вимагає розгляду і вирішення юрисдикційним органом згідно із встановленою для цього процедурою. Цивільною справою також часто називають судовий розгляд таких питань (тобто цивільний процес) [4].

Отже, впливає, що завданням цивільного судочинства, за ЦПК 2004 р., є розгляд і вирішення відповідного правового питання. До правових питань належать

й правові спори (юридичні конфлікти). Обов'язок суду вирішувати спори передбачено також й Концепцією вдосконалення судівництва.

Порівнюючи вищенаведені завдання цивільного судочинства, варто зауважити, що «захист прав» як завдання цивільного судочинства, за ЦПК 1963 р., завжди буде реалізовано судом при розгляді будь-якої цивільної справи, оскільки цивільне процесуальне законодавство не пов'язувало завдання цивільного судочинства із захистом права саме заявника чи фактом його порушення, а тому ми вважаємо, що захист прав міг відбуватися як при задоволенні позову (захист прав позивача), так і при відмові в позові (захист прав відповідача). Або ж, якщо при відмові в позові захист прав та інтересів відповідача не відбувається через відсутність факту їх порушення чи оспорення позивачем, то тоді міг відбуватися захист публічних інтересів і охорона правопорядку. Тобто «охорона права» завжди мала місце, а відтак, завдання цивільного судочинства в будь-якій справі завжди було виконано.

Водночас, за ЦПК 2004 р., неможливий «захист права» в будь-якій справі; він може мати місце лише за умови встановлення факту його порушення. Проте, як і в ЦПК 1963 р., відсутні обмеження щодо кола осіб, на яких «захист прав» поширюється.

Крім того, виконання цього завдання («захист (охорона) права») за часів дії ЦПК 1963 р., до посилення диспозитивних і змагальних засад в цивільному судочинстві у 1996 р., було можливим завдяки процесуальній активності суду не лише в процесі доказування, але й при уточненні позовних вимог. Це фактично поклало на суддю повну відповідальність перед сторонами за правильність вирішення (розв'язання) спору.

Разом з тим варто зазначити, що таке завдання цивільного судочинства, як «охорона (захист) права», пов'язане з матеріально-правовою стороною правосуддя в цивільних справах та фактично вказує на його наслідки, а не процес, яким є цивільне судочинство. У свою чергу, таке завдання цивільного судочинства, як «розгляд і вирішення цивільних справ», вказує на процесуальну сторону правосуддя в цивільних справах, характеризуючи таким чином сам його процес, спрямований на розв'язання правового питання, а також захист прав та інтересів, якщо їх порушення мало місце.

Вчені-процесуалісти також пов'язують завдання судової влади з процесуальною діяльністю щодо усунення правового конфлікту, встановлення правомірності вимог, визначення виду і обсягу суб'єктивних прав і юридичних обов'язків суб'єктів права [5, с. 175-176; 6, с. 249; 7, с. 19-21]. Звідси робимо висновок, що судова процесуальна діяльність своїм завданням має саме вирішення правового спору (цивільної справи), а не охорону прав, як це було передбачено в ЦПК 1963 р.

До речі, окремі науковці прямо зазначають, що якщо сприймати кожен цивільну справу як певну спірну або конфліктну правову ситуацію, то завданням цивільного судочинства постає вирішення спорів, ліквідація правопорушень і відновлення порушених прав і законних інтересів [8, с. 56].

Отже, можна зробити висновок, що визначення завдань сучасного цивільного судочинства через «вирі-

шення справ» відповідає призначенню правосуддя та юрисдикційній функції суду. Такий висновок також відповідає кореляційному зв'язку між завданням і метою цивільного судочинства з одного боку, та призначенню цивільного процесуального права – з іншого. Тобто процесуальне право має своїм завданням забезпечення реалізації норм матеріального права (коли їх учасники не можуть самостійно реалізувати свої права через виникнення правового спору, розв'язати який має суд), а тому завданням цивільного судочинства має бути саме «вирішення справи» (розв'язання правового спору або усунення правового конфлікту), а матеріально-правовим наслідком (метою) такої процесуальної діяльності може бути «захист права».

Звідси випливає, що «захист права» (як мета сучасного цивільного судочинства) може й не відбутися з різних причин (наприклад, при необґрунтованості вимог позивача та відсутності факту порушення інтересів відповідача, коли суд інтереси жодної з сторін не захищає). Водночас завдання цивільного судочинства – «вирішення справи» (тобто «розв'язання правового спору») – має повністю реалізуватися незалежно від матеріально-правових наслідків вирішення правового спору (наприклад, при пред'явленні надуманого позову про захист вигаданого права правовідносини між сторонами відсутні, тому суд, відмовляючи в позові, лише владно підтверджує відсутність таких правовідносин і, таким чином, припиняє спір, при цьому не захищає права та інтереси відповідача, яких, через відсутність правовідносин, не існує).

Вище ми вже зазначали, що «розгляд і вирішення цивільної справи» означає «розгляд і вирішення спору». Вказівка в завданні на «вирішення» означає успішне завершення цивільно-правового спору, тобто остаточне усунення правового конфлікту між сторонами. Це, на наш погляд, є можливим, коли порушене право позивача отримало судовий захист, тобто було відновлено або захищено в інший спосіб, яке б забезпечило ефективне поновлення в правах або справедливую компенсацію шкоди, або ж коли суд владно підтвердить відсутність між сторонами спірних матеріальних правовідносин і відсутність у позивача права, за захистом якого він звернувся до суду, або ж за наявності спірних матеріальних правовідносин дійде висновку про незаконність чи недоведеність позовних вимог позивача, захистивши таким чином інтереси відповідача. У зв'язку з цим варто приєднатися до думки І.В. Решетнікової і В.В. Яркова, що треба не лише розглядати справу, але й знайти законний шлях вирішення конфлікту, який відповідатиме інтересам сторін [9, с. 27, 28], адже саме судді, які є юристами і діють іменем України, мають створити громадянам всі умови щодо реалізації ними права на справедливий судовий розгляд та ефективний судовий захист.

Разом з тим ефективність виконання цього завдання цивільного судочинства не буде високою через деякі значні перешкоди цьому. Так, по-перше, запровадження активної моделі змагального судочинства (активні сторони–пасивний суд) позбавляє суд можливості з власної ініціативи формулювати предмет доказування і визначати коло необхідних доказів та їх витребувати з метою

встановлення всіх необхідних обставин справи, що входять до предмету доказування, встановлення наявності чи відсутності яких є необхідною умовою застосування відповідної норми матеріального права у спірних правовідносинах та встановлення дійсних прав та взаємовідносин сторін, у випадку змагальної пасивності сторони з різних підстав (наприклад, юридична безграмотність, неявка в судові засідання тощо). Ухвалення в таких випадках заочного рішення про задоволення позову (на підставі «неспростування» відповідачем доводів позивача) або ухвалення формального рішення про відмову в позові (через «ненадання» позивачем потрібних доказів) призводить до формального правосуддя, коли лише завершується судова процесуальна діяльність, а правовий конфлікт між сторонами, що був предметом судового розгляду, залишається не усуненим. Тобто судова діяльність відбулася, а завдання цивільного судочинства не реалізовані.

По-друге, розширення диспозитивних засад цивільного судочинства переклало на позивача всю відповідальність за правильність визначення ним підстав і предмету позову та змісту позовних вимог з урахуванням характеру спірних правовідносин, а суд перетворило в стороннього спостерігача, який має не розв'язувати конфліктну ситуацію, що є завданням цивільного судочинства, а повинен лише «перевіряти» сформульовані позивачем позовні вимоги на предмет їх законності і обґрунтованості, за правильність формулювання яких позивач не може нести відповідальність у вигляді формальної відмови в позові, адже законодавство не зобов'язує його мати юридичну освіту чи користуватися правовою допомогою адвоката. В цьому випадку слушним є висловлювання Г.П. Тимченка: «допомогу тому, хто не вміє, – це обов'язок судді» [10, с. 8].

Вищенаведені два головні чинники, які пов'язані із частковим втручанням суду в диспозитивні і змагальні права сторін, коли це необхідно в правосудних цілях (раніше ми вже з'ясували, що активна роль суду зумовлюється функціями судової влади та зацікавленістю суспільства у справедливому вирішенні спору і однонамітному застосуванні законодавства [11, с. 90]), свідчать про потребу законодавчого запровадження активної позиції суду, яка, на слухну думку науковців, з точки зору організації процесу, виступає гарантією досягнення завдань цивільного судочинства, а тому має велике значення для його оптимізації [12, с. 67]. В цьому аспекті варто також приєднатися до думки М.А. Вікут [13] та А.В. Цихоцького [14, с. 159], які наголошують на необхідності збереження активності суду, його прагненні виконати завдання щодо захисту порушеного права, інакше цілі правосуддя не будуть досягнуті і правосуддя не набуває властивостей ефективності.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що на сьогодні цивільне судочинство має своїм завданням (а не метою) вирішення цивільно-правового спору, тобто остаточне усунення правового конфлікту між сторонами, що за своїм змістом відрізняється від завдання цивільного судочинства, що було закріплено в ЦПК 1963 р. («охорона права»), яке стосувалося матеріально-правової сторони правосуддя і вказувало на його наслідки, а не процес, яким є ци-

вільне судочинство. Разом з тим «розгляд і вирішення цивільних справ» пов'язане із процесуальною стороною судочинства, характеризуючи сам його процес по усуненню правового конфлікту, а також захист прав та інтересів, якщо їх порушення мало місце.

Розмежування зазначених завдань цивільного судочинства має не лише теоретичне значення, а й практичне, оскільки завдання визначають зміст і спрямованість всього цивільного судочинства, є критерієм оцінки його ефективності та є вектором для реформування положень процесуального законодавства (наприклад, щодо меж змагальності і диспозитивності), які сьогодні не дозволяють належним чином виконувати зазначене завдання.

Література:

1. Короєд С. О. Завдання цивільного судочинства за законодавством України та країн СНД: аналіз складових чинників / С. О. Короєд // Порівняльно-правові дослідження. – 2012. – № 1-2. – С. 236–242.
2. Охорона і захист прав та інтересів фізичних та юридичних осіб в цивільних правовідносинах / За загальною редакцією академіка НАПрН України Я. М. Шевченко. – К. : Харків юридичний, 2011. – 528 с.
3. Цивільне процесуальне право України : [Підруч. для юрид. вузів і фак. / В. В. Комаров, В. А. Бігун, П. І. Радченко та ін.] ; За ред. В. В. Комарова. – Х. : Основа, 1992. – 416 с.
4. Гражданское дело [Электронный ресурс] / Официальный сайт Википедии – свободной энциклопедии. – Режим доступа : [http://ru.wikipedia.org/wiki/Гражданское дело](http://ru.wikipedia.org/wiki/Гражданское_дело).
5. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. – М. : Издательство «Зерцало», 2003. – 464 с.
6. Дегтярев С. Л. Реализация судебной власти в гражданском судопроизводстве: теоретико-прикладные проблемы / С. Л. Дегтярев. – М. : Волтерс Клувер, 2007. – 376 с.
7. Гражданский процесс : учебник / под ред. проф. Комарова В. В. – Х. : ООО «Одиссей», 2001. – 704 с.
8. Цивільний процес України: академічний курс : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. ; за ред. С. Я. Фурси. – К. : Видавель Фурса С. Я. : КНТ, 2009. – 848 с.
9. Решетникова И. В. Гражданское право и гражданский процесс в современной России / И. В. Решетникова, В. В. Янков. – М. : НОРМА, 1999. – 302 с.
10. Тимченко Г. П. Принцип доступності судового захисту в історичному та теоретичному аспектах / Г. П. Тимченко // Судова апеляція. – 2010. – № 3 (20). – С. 6–12.
11. Короєд С. О. Проблема активності суду в цивільному процесі / С. О. Короєд // Судова апеляція. – 2012. – № 2 (27). – С. 83–90.
12. Проблеми оптимізації цивільного процесу в Україні : монографія / Берестова І. Е., Бичкова С. С., Бобрик В. І. та ін., за ред.

академіка НАПрН України О. Д. Крупчана. – К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2011. – 180 с.

13. Вукот М. А. Обеспечение судами прав лиц, участвующих в гражданском деле, как одно из условий эффективности правосудия / М. А. Вукот // Проблемы доступности и эффективности правосудия в арбитражном и гражданском судопроизводстве : материалы Всероссийской научно-практической конференции, 31 января–1 февраля 2001 г. – М., 2001 [Электронный ресурс] / Веб-сайт Юридической фирмы «Лиджист». – Режим доступа : http://www.legist.ru/conf/_Vikut.htm.
14. Цихоцкий А. В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам. – Новосибирск : «Наука», 1997. – 392 с.

Короєд С. А. Охрана прав и разрешение гражданских дел как самостоятельные задачи гражданского судопроизводства в аспекте повышения его эффективности

Аннотация. Статья посвящена исследованию соотношения понятий «охрана прав», «рассмотрение и разрешение дел» и «решение споров» как задач гражданского судопроизводства; выяснению соответствия этих задач назначению правосудия по гражданским делам, а также определению направлений обеспечения реализации задач современного гражданского судопроизводства.

Ключевые слова: правосудие, гражданское судопроизводство, охрана прав и интересов, разрешение гражданских дел, решение споров, задачи, эффективность.

Koroed S. Protection of the rights and resolution of civil cases as independent tasks of civil proceedings in the aspect of improving of its efficiency

Annotation. Article is dedicated to investigation of the correlation between the concepts «protection of rights», «adjudication and resolution of cases» and «settlement of disputes» as the task of Civil Procedure; clarification of the adequacy of these tasks to the purpose of justice in civil cases, as well as the definition of areas of implementation of the tasks of the modern civil proceedings.

Key words: justice, civil proceedings, protection of rights and interests, resolution of civil cases, settlement of disputes, objectives, effectiveness.